

MARCHUT RÉKA*

A szatmári svábok és a katolikus egyház viszonya a második bécsi döntést követően (1940–1942)

„A hazai nemzetiségi kérdés történetének alapos és tárgyilagos ismerete, valamint egy céltudatos és helyes irányú nemzetiségi politika érdekében szükség van arra, hogy e kérdés történeti kifejlődése a legkisebb részletekig feldolgoztassék” – fogalmazta meg Szabó István kassai püspök, szatmári apostoli kormányzó egyik 1941. évi körlevelében,¹ mellyel nemcsak jelentéstételre szólította fel az egyházközségek plébánosait és rendelte el a községek nemzetiségi múltjának feldolgozását, hanem egyben segítette is a jövő történészeinek kutatómunkáját. Ennek is köszönhetően jelen tanulmányban a szatmári svábok és a katolikus egyház második bécsi döntést követő viszonyát mutatom be egészen 1942 derekáig. Ez esetben a záró időpont nem cezúrát jelent ebben a kapcsolatban, hanem egyháztörténeti szempontból lényeges a változás, hiszen a Vatikán és Románia között 1927-ben megkötött konkordátum következtében a szatmári egyházmegye egyesült a nagyváradi egyházmegyével,² és majd csak 1942-ben vált újra ketté, ami egyben azt jelentette, hogy püspök került a szatmári egyházmegye élére Scheffler János személyében, akinek a németekhez való viszonyulása külön tanulmányt igényel a jövőben.

A Szatmár területén élő német kisebbség – a továbbiakban sváboknak fogom őket nevezni, mivel körükben ennek a megnevezésnek nincsen pejoratív tartalma, hanem az öndefiníciójuk része – gyakorlatilag diaszpórakisebbség a 18. századi betelepülése óta, nem csupán a kibocsátó régió távolléte, hanem más, az ország területén tömbökben élő német kisebbségi csoportoktól való földrajzi távolsága miatt is. Szórványjellegén kívül Trianon óta további meghatározó helyzete a határmentiség többszöri határmódosítással, ami jelentősen befolyásolta és nehezítette

* A szerző történész, a TK Kisebbségkutató Intézet tudományos munkatársa. E-mail: marchut.reka@tk.hu

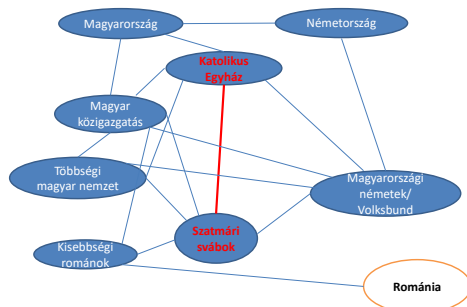
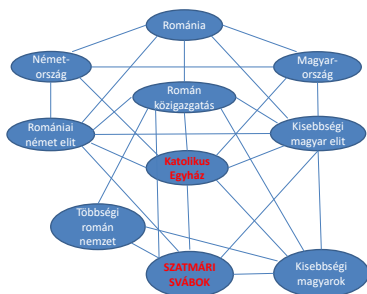
¹ Szatmári Püspöki Levéltár (továbbiakban: SzPL) Körlevelek, *Circulares Administraturae Apostolicae Szatmáriensis, 1941/7. 1941. augusztus II.*

² Erről bővebben l. Marchut Réka: *A magyar–román diplomáciai kapcsolatok keretei és kulcskérdései az 1920-as években.* In: *Uő: Kisebbségi kérdések a magyar–román diplomáciai kapcsolatokban (1920–1931). Dokumentumok.* Budapest–Pécs: Társadalomtudományi Kutatóközpont–Kronosz Kiadó, 2022. 70–81.

a befogadó országhoz és a többségi nemzethez való viszonyulását. Identitásának lényeges eleme a többször változó impériumok alatt a stabilitásukat jelentő római katolikus egyház volt. Ezért fontos annak a vizsgálata, hogy az etnicitás és a vallásosság e kisebbség esetében milyen viszonyban volt egymással, milyen körülmények befolyásolták ezt a kapcsolatot.

Ahhoz, hogy ezt a viszonyt megérthessük, óhatatlanul szükséges az antropológiai szemlélet, ami az eseménytörténeten túl az emberi kapcsolódásokat, a csoport-identitások változásait is rekonstruálni próbálja, mindezt természetesen történeti módszerekkel, tehát az eddigi szakirodalomra támaszkodva és elsősorban levéltári forrásokkal és korabeli sajtóanyaggal dolgozva.

Ennek a kapcsolatnak a vizsgálata során azonban kevésbé tudjuk alkalmazni Rogers Brubaker triadikus modelljét³ (ebben a nemzeti kisebbség a szatmári svábok, a nemzetesítő állam ekkor Magyarország, az anyaország pedig Németország), de a Michał Adam Palacz és Bastiaan Willems által megfogalmazott négy dimenziós modell-lel⁴ (Brubaker triadikus modellje kiegészítve az együtt élő más kisebbségekkel, jelen esetben a románokkal) sem leírható az etnicitás és vallás kapcsolata. Egry Gábor relacionális hálózata⁵ tudja megadni azt a keretet, amelyben egy bonyolult viszonyrendszerben értelmezhető a szatmári svábok és a katolikus egyház viszonya (1. és 2. ábra).

1. ábra. Kapcsolati háló 1918–1940 2. ábra. Kapcsolati háló 1940–1944 között

³ Brubaker, Rogers: *Nacionalizmus új keretek között*. Ford.: Erdősi Péter. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2006.

⁴ Palacz, Michał Adam – Willems, Bastiaan: *Unwilling Nomads: A Four-Dimensional model of Diaspora*. In: Uő (ed.): *A Transnational History of Forced Migrants in Europe. Unwilling Nomads in the Age of the Two World Wars*. London – New York – Oxford – New Delhi – Sidney: Bloomsbery Academic, 2022. 1–12.

⁵ Egry Gábor: *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában 1918–1944 között*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2015. 18.

Az ábrákból is jól látható, hogy nem egy klasszikus kisebbségi léthelyzetben lévő csoportot vizsgálunk, ahol két ország kapcsolata határozza meg az adott kisebbség identitását, hanem speciális esetről van szó, ahol három ország kapcsolatának a dinamikája befolyásolta jelentősen az identitást. Természetesen időben változó, hogy melyik ország milyen mértékben tudott rá hatást gyakorolni. Szintén kirajzolódik az is ezekből az ábrákból, hogy bár két aktor kapcsolatára szeretnénk rálátni, de ezt csak úgy tehetjük meg, ha a teljes háló lesz a horizontunk.

Az eddigi szakirodalom alapján⁶ abból a preconcepcióból indultunk ki, hogy a katolikus egyház kisebb vagy nagyobb mértékben asszimiláló hatással volt a német kisebbségre. Abban egyetértenek az eddigi történeti munkák szerzői, hogy a katolikus egyháznak magyarosító törekvései voltak, de annak mértékéről és miértjéről igen eltérőek az álláspontok. A szatmári svábok és a katolikus egyház viszonyát illetően Baumgartner Bernadette-nek vannak alapos kutatásai és azon nyugvó megállapításai, melyek jelentősen árnyalják azt az egyoldalú képet, hogy a katolikus egyház erőszakosan asszimilálta volna a svábságot.⁷ Munkájában 1940-ig tárgyalja a kérdést. Tanulmányomban ezt a fonalat viszem tovább 1942-ig abban a reményben, hogy majdan a kutatás kiterjedhet a korszakzáró 1945-ös évig.

Előzmények

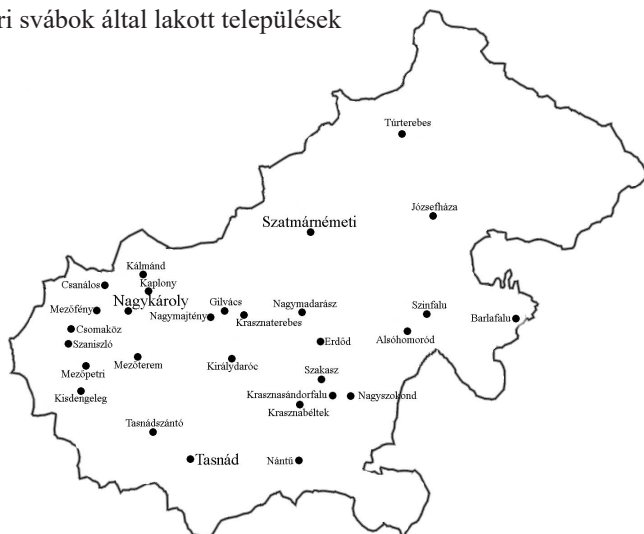
A svábok Szatmár vidékén a 18. században gróf Károlyi Sándor birtokain telepedtek le két fontosabb település köré: egyrészt a Nagykároly környéki falvakban, ahol a város közelsége, az infrastruktúra fejlettsége befolyásolta az asszimilációs folyamatot, másrészt pedig ettől keletebbre a Bükk-hegység lábánál, az Erdőd körüli falvakban, ahol az elzártság miatt az identitásmegőrzés is erősebb volt.⁸

⁶ Tilkovszky Loránt: *Nemzetiségi anyanyelvű oktatás Magyarországon a katolikus elemi népiskolákban. Századok*, 1995/6. 1251–1274.; Uő: *Az egyházak „nemzetiségpolitikája” és a magyarországi németiség (1919–1945). Történelmi Szemle*, 1997/1. 51–67.; Adriányi Gabriel: *Kirchliches und kulturelles Leben der Ungarndeutschen in der Zwischenkriegszeit*. Heidelberg: Suevia Pannonica, 2004.; Spannenberger, Norbert: *Die katholische Kirche in Ungarn 1918–1939. Positionierung im politischen System und „Katholische Renaissance”*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2006.; Baumgartner Bernadette: *Kisebbség a kisebbségben. A Szatmár megyei németek a két világháború között (1918–1940)*. Kolozsvár: Kriterion, 2012.; Grósz András: *A deutschungar Bleyer Jakab – különös tekintettel a katolikus egyházhoz fűződő kapcsolatára (1920–1933)*. Doktori disszertáció. Budapest: ELTE BTK, Történelemtudományi Doktori Iskola, 2014.

⁷ Baumgartner, 2012.

⁸ Vönház István: *Colonizarea germană în comitatul Satu Mare. A Szatmár vármegyei német telepítés*. Baia Mare, 2019.

Szatmári svábok által lakott települések

Forrás: www.itthon/transindex.ro

1. táblázat. Német anyanyelvűek száma
Szatmárban és Magyarországon⁹ (1880–1941)¹⁰

Népszámlálás	Szatmárban	Magyarországon
1880	10 376	1 799 232
1910	3 581	1 903 357
1920	12 756	550 062
1930	13 048	477 153
1941	5 615	475 491

⁹ 1880-ban és 1910-ben a történelmi Magyarország területére nézve, 1920-tól pedig a trianoni határok között, tehát az 1941-es népszámlálás adataiban nem látszik a megnagyobbodott országterület németisége.

¹⁰ Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája 1850–2002*. II. kötet. Csíkszereda: Pro Print, 1999.; *Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen*. Budapest: KSH, 1996.

¹¹ A szatmári német anyanyelvűek száma 1920-ban és 1930-ban a román népszámlálás adatait mutatja. Az 1920-as népszámláláson a román hatóságok az 1910-es magyar népszámlálás adatait felhasználva mindenkit, aki római katolikus volt és német hangzású neve, német anyanyelvűnek írtak be. L. Baumgartner, 2012. 91. A Bukarestben megjelenő *Volk im Osten* 1940. október 5-i számában arról számolt be, hogy a szatmári németek száma a román uralom alatt megtízszereződött. L. Arhiva Ministerului Afacerilor Externe (Román Külügyminisztérium Levéltára, továbbiakban: AMAE) Fond 71. Germania, 63. kötet, 180. A népszámlálás adatait ezt nem támasztják alá, de tény, hogy a német anyanyelvűek száma megsokszorozódott.

Azért érdemes együtt látni a szatmári és a magyarországi adatokat, mert így egyértelművé válik, hogy mennyire ellentétes folyamatok zajlottak, nemcsak akkor, amikor a szatmári svábok már nem voltak a magyarországi németiség része a román uralom alatt, hanem már a dualizmus idejében is. Egy tanulmányban, melynek sem szerzőjét, sem keletkezési idejét nem ismerjük, a következőt olvashatjuk: „Idővel a svábok elmagyarosodtak. De miért? Azért, mert: A sváb telepes magyarul volt kénytelen beszélni az uradalmi tisztekkel, hivatalos személyekkel, sőt magával a földesúrral is. Gr. Károlyi Sándor ugyanis nem tudott németül. Az állami adminisztráció magyar volt. A legény 7–8 évig volt katona és ott magyarul beszéltek. A három középiskola (1 Károlyban, 2 Szatmáron) magyar volt. Az egyház ezeket is nehezen tudta fenntartani, így nem tudott külön német iskolákat felállítani.”¹² Kutatásokra lenne szükség, hogy ennek az igen korai asszimilációnak az okát megértsük. Azt viszont tudjuk, hogy 1896-ban a megye 420 iskolájából már csak egy volt német tannyelvű, 1906-ban pedig már egyáltalán nem volt német iskola,¹³ tehát a nemzetiségek által erősen fájalt „Lex Apponyi” a szatmári svábokat már tulajdonképpen nem érintette.¹⁴ Az 1910-es évektől a szentmiséken a prédikáció nyelve is magyar lett, de még megmaradt a német ima. Osztom Baumgartner Bernadette véleményét, aki szerint az itteni svábok identitásváltozásában a sikeres társadalmi és gazdasági integráció is szerepet játszott. És ugyancsak egyetértek Tempfli Imre megállapításával, mely szerint „a részben önkéntes asszimilációhoz [...] a magyar állam és a katolikus egyház is hozzájárult”.¹⁵

Ez a folyamat változott meg az 1918-ban bekövetkező impériumváltással. A német kisebbség nem jelentett veszélyt Románia területi integritására, annál inkább a magyarok, így a román állam a német identitást akarta erősíteni, hogy leválassza a már részben vagy teljesen asszimilálódott németiséget és zsidóságot a magyarságról. A nemzeti tudat erősítését hagyományosan az oktatás és a vallásgyakorlás terén lehetett megtenni. A román állam megtehetette, hogy a német származású gyerekeket német vagy román iskolákba kötelezze, annak árán is, hogy magyar iskolákat állítottak át német és román oktatási nyelvre, de az egyházra, annak autonómiája révén, nem tudott nyomást gyakorolni. Franz Winterhoffen, a szatmári Gauamt svájci származású vezetője a német külügyminisztériumnak küldött jelentésében megállapította, hogy a szatmári magyar érzelmű püspökség és papok immár az

¹² SZPL Kaplony, Kálmánd doboz, *Svábok: Károlyi Sándor templomot épít Kaplonyban*. A cikknek a címe azonban nem fedí a valóságot, mivel Károlyi Sándor nem építette, hanem újjáépítette a Rákóczi-szabadságharcban megrongálódott templomot.

¹³ Borovszky Samu: *Magyarország vármegyéi és városai. Szatmár vármegye*. Budapest: Országos Monográfia Társaság, 1908. 431.

¹⁴ Minderről bővebben: Marchut Réka – Tóth Ágnes: *A magyarországi németek II.: A modern nacionalizmus kialakulásától a rendszerváltozásig (1790–1993)*. Budapest: Magyar Nemzeti Levéltár, 2022.

¹⁵ Tempfli Imre: *A Szatmári Egyházmegye története 1918 és 1923 között*. In: Zombori István (szerk.): *Trianon és az egyházak*. Szeged: METEM, 2022. 145.

állam támogatása nélkül kénytelenek folytatni a harcot a magyarosításért.¹⁶ Így ez nem kevés feszültséget szült az egyes emberek önmeghatározásában, a kisebbségi csoporton belül, állam és egyház viszonyában, de a magyar–román–német diplomáciai kapcsolatokban is.¹⁷ Az első világháború után az Európa-szerte hódító *völkisch* gondolat jegyében a német és a román kormányok támogatásával, a bánági svábok vezetésével megindult a szatmári svábok kívülről irányított megszervezése, politikai mobilizációja a visszánémetesítésük céljából. A németek nagyon jól tudták, hogy nem lenne szerencsés az erdélyi szászok köréből küldeni vezetőket Szatmárba, mert azok evangélikusok, és a katolikus szatmári svábok nem fogadnák el őket, ezért próbálták a katolikus bánági svábok segítségével élesztgetni a szatmáriak körében a német öntudatot.

Az 1926-ban megalakult szatmári Német-sváb Népközösség (Deutsch-schwäbische Volksgeimeinschaft) a német nyelvű oktatást és igehirdetést tűzte ki céljául, tette mindezt erősen egyház- és papellenes éllel.¹⁸ A szatmári püspökség is veszélyt látott a meginduló német mozgalomban. A feszültség olyannyira éles volt, hogy 1928-ban a nagykárolyi Gauamt memorandumot intézett XI. Pius pápához, amelyben a vélt vagy valós sérelmeiket fogalmazták meg a szatmári papsággal szemben, a közvéleményt pedig indulatos hangvételű röpiratokban és újságcikkekkel tájékoztatták a szatmári helyzetről.¹⁹

Amikor 1928-ban Boromisza Tibor püspök meghalt, mind a románok, mind a németek elérkezettnek látták az időt, hogy olyan püspök kerüljön az immár a nagyváradival egyesített egyházmegye élére, aki az ő érdekeik szerint jár el. Fiedler István lett a püspök, aki a németek nagy reménysége volt, és akit a román kormány is támogatott. Vele egyidejűleg pedig a temesvári egyházmegye élére ugyancsak a németek számára reményt keltő Pacha Ágoston került. Fiedlerben azonban nagyon hamar mind a németek, mind a románok csalódtak, és elmagyarosítással vádolták.²⁰ A román sajtóban arról cikkeztek, hogy a szatmári svábok „elnemzetlenítésének” fő tényezője a római katolikus egyház.²¹

1939 őszén a román rendőrség tömeges letartóztatásokat hajtott végre Erdélyben és a határ mentén azzal az ürüggyel, hogy titkos szervezkedések folynak

¹⁶ Franz Winterhoffen 1926. november 19-i jelentését hivatkozva Baumgartner, 2012. 109–110.

¹⁷ Baumgartner, 2012. 76–80.; Marchut Réka: A magyar–román viszony és a német külügyminisztérium az 1920-as években. *Századok*, 2019/4. 769–802.; Uő.: A romániai magyarok és németek együttműködési törekvései a választásokon az 1920-as években. *Kisebbségkutatás*, 2018/4. 137–168.

¹⁸ Tilkovszky Loránt: *A szatmári németség a két világháború között*. In: Gehl, Hans – Ciubotă, Viorel (szerk.): *Relații interetnice în zona de contact româno-maghiaro-ucraïneană din secolul al XVIII-lea până în prezent*. Satu Mare – Tübingen: Editura Muzeului Sătmărean, 1999. 227.

¹⁹ Baumgartner, 2012. 186.

²⁰ Ilyés Csaba: *A szatmári egyházmegye története*. In: Uő. (szerk.): *A Szatmári Egyházmegye jubileumi szemelvénye*. Szatmárnémeti: Szatmári Római Katolikus Püspökség, 2006. 56.

²¹ Baumgartner, 2012. 190–197.

a román állam megdöntésére.²² Fiedler püspököt is három napig fogva tartották, de nem tudtak rábizonyítani semmit, azonban megzsarolták, hogy ha nem mond le, akkor a papjait továbbra is fogva tartják. Végül Fiedler lemondott, és helyére Márton Áront nevezte ki a pápa apostoli kormányzóvá.²³ Áron püspök azonban helynököket nevezett ki maga helyett: a szatmári részre Szabó Istvánt, a nagyvárdira pedig Schiffert Bélát. Az új püspök személyének keresésénél hosszú huzavona kezdődött el Románia és a Vatikán között, míg végül Napholcz Pál²⁴ jezsuita atyában egyeztek meg. Beiktatását szeptember 8-ára tűzték ki, addigra viszont már lényegesen megváltozott a helyzet a második bécsi döntés következtében, ezért Napholcz lemondott.²⁵

A második bécsi döntés és a bécsi népcsoportegyezmény

Már 1939-től mérlegelték a Német Birodalomban azt, hogyan lehetne megvédeni a szatmári svábokat a visszacsatolást követő magyar asszimilációs támadástól. Így a második bécsi döntéssel egyidejűleg megkötött népcsoportegyezmény egy külön passzust is tartalmazott: „A Magyarországgal ismét egyesített, előzőleg romániai területeken élő és a német népcsoporthoz tartozó személyekre nézve a következő különös megállapodás létesült: A m. kir. kormány az ezeken a területeken letelepült népi németek kérelmére biztosítani fogja azt a lehetőséget, hogy a német birodalomba költözködhessenek. Azoknak a népi németeknek, akik ezzel a joggal élni akarnak, kérelmüket a megállapodás napjával számított két évi határidőn belül kell

²² Erről bőszeges forrásanyagot lehet találni a Román Nemzeti Levéltárban a Propaganda Minisztérium iratanyagai között. Számos fénykép is van a dokumentumok között, melyekkel bizonyítani akarták a bűncselekmény elkövetését. Jól látható, hogy igen sok papot és szerzetest érintett ez a letartóztatási akció. Volt olyan eset, amikor egy kupacnyi magyar kokárda jelentette a bizonyítékot, más esetben egy halom téglá, amelyből állítólag olyan anyagot nyernek ki, amelyből robbanóanyag készíthető. A szervezkedés vádjának valamennyi valóságalapja volt, de nem úgy, ahogy azt a román hatóságok beállították. L. Salacz Gábor: *A magyar katolikus egyház a szomszédos államok uralma alatt*. In: *Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae III*. Aurora könyvek. München, 1975. 81–89.

²³ Baumgartner, 2012. 200. A letartóztatás körülményeiről és az egész ügyről igen terjedelmes levelet olvashatunk Pakocs Károly szatmári kanonoktól, aki Magyarországra menekült, és Serédi Jusztinián hercegprímástól kért segítséget. L. Pakocs Károly szatmári kanonok levele Serédi Jusztinián hercegprímásnak, Budapest, 1939. november 7. Esztergomi Prímási Levéltár (továbbiakban: EPL) D/c 1590/1940 Szatmári papok elhelyezése

²⁴ Napholczról azt tartották, hogy a napi politikától távol tartja magát, és csak lelki dolgokkal foglalkozik. Német származású és német nevű, de magyar neveltetésű és felfogású ember, aki a „szatmári, általában igen jó szellemű svábokat megfelelően” tudná vezetni. L. Ismeretlen szerző feljegyzése 1940 őszéről. EPL 4266/1941 Erdélyi ügyek rendezése.

²⁵ Ilyés, 2006. 58.

előterjeszteniök.”²⁶ Közvetlenül a döntés után a szatmári svábok körében megjelent az áttelepülési felhívás, azonban az nem lett népszerűsége.²⁷ Tiltakozó üléseket tartottak, s 1940 októberében az áttelepítési propagandát leállították.

A népcsoport vezetősége azt kérte Berlintől, hogy tagozódhassanak be a magyarországi Volksbundba. Ennek bejelentése 1940. szeptember 21-én a budapesti Német Házban meg is történt. Két területet hoztak létre: a Szatmár vidéki és a felvidéki területet (Bihar, Szatmár, Szilágy, Ugocsa, Máramaros, Bereg és Ung vármegyék), illetve az észak-erdélyi területet (Kolozs, Szolnok-Doboka, Beszterce-Naszód és Maros-Torda vármegyék).²⁸ Franz Basch, a magyarországi Volksbund vezetője a bánáti Nikolaus Hans Hockl nevezte meg területi vezetőnek.²⁹ Hockl szeptember 30-án így szólt a sváb „néptársaihoz”: „A szatmári területnek Magyarországhoz való csatolása által a német mozgalom új feladatok elé lett állítva. Az egész népi munkának alkalmazkodni kell az új viszonyokhoz és új utakra kell lépnie. A cél a régi marad: az egész szatmári németységnek a német öntudathoz való visszavezetése. A mi példás lojalitásunk és államhűségünk mellett még az eddiginél is szorosabbra akarjuk fűzni a barátság kötelékét, és férfias vallomást akarunk tenni népünkhöz és a Führerhez.”³⁰ Hockl természetesen lojalitásról és államhűségről beszélt – ha ezt nem tette volna meg, akkor az újságot valószínűleg azonnal beszüntették volna –, azaz a Führerhez való ragaszkodás mellé ezt oda kellett tennie; és azért is kellett így fogalmaznia, hogy sugallja a svábok felé: a Führer és az államhoz való lojalitás egymással összeférnek. Hockl nagyon rövid ideig volt a szatmári terület vezetője, már októberben átadta a pozíciót az ugyancsak bánáti származású Josef Schönbornnak.³¹

Szeptember 27-én Franz Basch és Stefan Barth,³² a szatmári német iskolaügy vezetője, elmentek tárgyalni Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszterhez a német iskolák ügyében. Azt az ígéretet kapták, hogy amennyiben 20 tanköteles gyerek szülei azt kérik, akkor a tanítási nyelv német lesz. A tanítók kinevezésénél a Volksbund ajánlását fogják figyelembe venni. A nagykárolyi gimnáziumot meg-

²⁶ Balogh Sándor – Sipos Levente (szerk.): *A magyar állam és a nemzetiségek 1848–1993*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2002. 65. sz. irat

²⁷ Tilkovszky Loránd: *Ez volt a Volksbund. A német népcsoport-politika és Magyarország 1938–1945*. Budapest: Kossuth Kiadó, 1978. 100.

²⁸ Wir gehören zum Volksbund. *Sathmarer Schwabenpost*, 1940. október 20. 1.

²⁹ Hockl, Nikolaus Hans: 14 éve harc a németiségért. *Sathmarer Schwabenpost*, 1940. október. 6. 1.

³⁰ *Sathmarer Schwabenpost*, 1940. szeptember 30. Hockl cikkeire a Bukarestben megjelenő *Universul* is felfigyelt, ugyanis Hockl a *Bukarester Postban* is publikált. Azt emelte ki a román újság, hogy Hockl szóhasználatá, mondatai mennyire ugyanazok, mint amit a *Banater Deutsche Zeitung* cikkeiben lehet olvasni. Az *Universul* 1940. október 31-i cikkét lásd: AMAE Fond 71. Germania, 63. kötet 183.

³¹ Wir gehören zum Volksbund. *Sathmarer Schwabenpost*, 1940. október 20. 1.

³² Ezt megelőzően Stephan Barth egy terjedelmes cikkben számolt be a magyarországi német közönségnek a szatmári németek helyzetéről. L. Barth, Stephan: Vom Sathmarer Deutschtum. *Deutscher Volksbote*, 1940. szeptember 22. 6–7.

hagyják, a tanítás november 1. előtt nem fog elkezdődni.³³ A községi hatóságok azonban szembementek ezekkel az ígéretekkel. „Meg vagyunk győződve, hogy ezek csak egyes lelkipásztorok és túlbuzgó egyének túlkapásai, és mi nem fogjuk megengedni, hogy ezek az egyének elvegyék az anyanyelvünkön való tanítás jogát.” – olvashattuk a *Schwabenpost*-ban.³⁴ Adolf Hitler Sztójay Döme berlini magyar követnek azt a „jó tanácsot” adta, hogy „bánjanak jól a németekkel [...] józan nemzetiségi politikával Magyarország olyan mágnest teremthet magának, ami nagyon tekintélyesen erősíteni fogja politikáját”. Sztójay erre azt felelte, hogy a magyarországi népi németek panaszai alaptalanok: „Az lehet, hogy az iskolakérdésben kicsit rossz a magyarok lelkiismerete, [...] de Magyarország ebben a kérdésben ma már tisztábban lát.”³⁵

A helyi közigazgatás élére azonban magyarok vagy magyar érzelmű németek kerültek, akik nem nézték jó szemmel a Volksbund tevékenységét. A szatmári svábok közül kikerült német öntudatú hivatalnokokat elbocsátották vagy nem német községbe helyezték át. A szatmári német népiskolák számát 18-ra csökkentették (viszont engedélyezték Vállaj községben is ilyen létesítését), az óvodákat magyar nyelvűvé tették, s a német kultúrotthonok működését betiltották.³⁶ Basch szót emelt ez ellen. A magyar kormány erre azzal reagált, hogy a románok alatt teremtett abnormális állapotok nem tarthatók fenn. A helyi hatóságokat azonban mérsékelte intették, ami nem sokat ért, mert eljárásukat nem ellenőrizték.³⁷ A Volksbund nem késlekedett a reagálással. Egy nagykarolyi svábbal alkalmával – ahol a kitűzött drapérián az szerepelt, hogy „Du bist nichts, dein Volk ist alles!”³⁸ – Schlitt Ádám országos vezetőségi tag elmondta, hogy Szatmár és környékének visszacsatolása Adolf Hitlernek köszönhető, és „akik a németeket büdös svábozzák, [azoknak] azt üzeni, hogy ők nem felejtenek, és ha majd vége lesz a nagy világégésnek és osztozkodásra kerül sor, ők is tudni fogják, hogy kinek mily mértékkel fizessenek”³⁹

³³ *Sathmarer Schwabenpost*, 1940. szeptember 30. A Volksbund ekkor egy terjedelmes memorandumot is átadott Hómannak, melyben hosszasan sorolták a szatmári sváb oktatás nehézségeit. L. MNL OL K 507 Tanügyigazgatás iratai 73. cs. 53081/1940 Hivatkozta: Szlucska János: *Pünkösdi királyság. Az észak-erdélyi oktatásügy története 1940–1944*. Budapest: Gondolat, 2009. 169–170.

³⁴ Uo.

³⁵ Walther Hewel német külügyminisztériumi főtanácsos feljegyzése Hitlernek Sztójay követtel folytatott beszélgetéséről, 1940. szeptember 10. In: Juhász Gyula – Pamlényi Ervin – Ránki György – Tilkovszky Loránt (szerk.): *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944*. Budapest: Kossuth Kiadó, 1968. 351. sz. irat

³⁶ Tilkovszky Loránd: A szatmári németiség a két világháború között. In: Gehl, Hans (szerk.): *Relații interetnice în zona de contact româno-maghiaro-ucraineană din secolul al XVIII-lea până în prezent*. Satu Mare–Tübingen, 1999. 242.

³⁷ Uo.

³⁸ Magyarul: „Te egy senki vagy, a nép a minden!”

³⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL) K 149 Belügyminisztérium rezervált iratai 100. d. 5. t. 6793/1941

A katolikus egyház első reakciói a bécsi népcsoportegyezményre

Angelo Rotta pápai nuncius meglehetősen éleslátással állapította meg, hogy „[e]zt a döntés[t] Magyarország, úgymond, megfizette Németországnak. A német–magyar kulturális egyezmény, amelyet éppen Bécsben is írtak alá, nem keveset nyom a latban: a német származású magyar állampolgárok most harcias nekibuzdulást mutatnak, ami korábban egyáltalán nem jellemezte őket. [...] hallatni akarják a hangjukat egyházi téren is”.⁴⁰ A nuncius kifejezetten szerencsésnek tartotta, hogy a szászok fő csoportja nem került vissza Magyarországhoz, mert evangélikusként csak a protestantizmust erősítették volna. Nem tértek vissza a temesvári egyházmegye sváb katolikusai sem, de „van már elég német Magyarországon ahhoz, hogy ne legyen kívánatos a számuk növekedése”.⁴¹ A nuncius tehát katolikus és magyar szemszögből is értékelte a megkötött egyezményt és a következményeket.

Scheffler János, későbbi szatmári püspök, 1940 őszén a kolozsvári egyetem egyházjogi tanszékének vezetője mérleget vont, hogy katolikus szemszögből milyen feladatok elé néz az egyház: „Erdély északi részének visszacsatolásával kb. másfélmillió katolikus tér vissza Szent István országához, közel félmillió latin szertartású, majdnem egy millió román szertartású görög katolikus, 30–40 000 rutén és örmény szertartású katolikus. Ezek számára az impériumváltozás a közel 22 év alatt kialakult romániai életformák és keretek megszűnését és mélyreható változásokat jelent egyházkormányzati, jogi, iskolai és vagyoni tekintetben, de egyszersmind örvendetes új kapcsolatokat, új feladatokat és lehetőségeket is a magyarországi katolikusok közös építómunkájában.”⁴²

Pintér László kanonok, az akkor még létező Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (MNNE) elnöke, aki már a nyár folyamán is sürgette a magyar katolikus egyházfőt, hogy a német kérdéssel valamit kezdeni kellene,⁴³ elsőként fogalmazta meg aggodalmait a népcsoportegyezménnyel kapcsolatban, azzal együtt, hogy ő is tudta: a kormány kényszerhelyzetben írta alá az egyezményt.⁴⁴ Lényeges

⁴⁰ Angelo Rotta nuncius 4115/40 [219] sz. jelentése Luigi Maglione bíboros államtitkárhoz, Budapest, 1940. október. 5. In: Somorjai Ádám OSB (szerk.): *Dai Rapporti del nunzio Angelo Rotta. Angelo Rotta nuncius politikai jelentéseiből 1938–1945*. Nunciusi jelentések 3/2. Budapest: METEM, 2022. 31. sz. irat

⁴¹ Angelo Rotta nuncius 3975/40 [N. Pr. 210] sz. jelentése Luigi Maglione bíboros államtitkárhoz, Budapest, 1940. augusztus 31. In: Somorjai Ádám OSB (szerk.): *Rapporti dei nunzi Angelo Rotta (Ungheria) e Andrea Cassulo (Romania) dopo il primo e secondo lodo di Vienna, 1939–1941 – Angelo Rotta magyarországi és Andrea Cassulo romániai nuncius jelentései az első és második bécsi döntést követően, 1939–1941*. Nunciusi jelentések 3/3. Budapest: METEM, 2023. 10. sz. irat

⁴² Scheffler János: *A visszatért Erdély katolikus problémái. Magyar Kultúra*, 1940/19. 99.

⁴³ Pintér László kanonok levele Serédi Jusztinián hercegprímásnak, Budapest, 1940. július 9. EPL 4920/1941 Német–magyar kisebbségi szerződés ügye

⁴⁴ Pintér László kanonok levele Drahos János érseki helytartónak, Budapest, 1940. szeptember 6. EPL 4920/1941 Német–magyar kisebbségi szerződés ügye

kérdésnek azt tartotta, hogy mi legyen a Volksbunddal nem szimpatizáló magyarországi németekkel: tagozódjanak-e be az egyesületbe, és ott fejtsenek ki ellenállást, vagy tartsák meg különállásukat. „Ezek olyan súlyos kérdések, ill. olyan súlyos elhatározás elé állítanak, hogy nem merem a felelősséget kizárólag magamra vállalni. Viszont ha itt elhibáznók a dolgot, beláthatatlan következmények állhatnak elő”⁴⁵ – fogalmazott Pintér. Erre válaszul szeptember 11-én Serédi Jusztinián hercegprímás levelében arra szólította fel Pintért, hogy a vezetése alatt álló egyület igyekezzen átszervezni a magyarországi német katolikusok együletévé. Ha ez nem lehetséges, akkor csatlakozzanak a Volksbundhoz, de csak abban az esetben, ha azok a hazai németek, akik a Volksbundba már beléptek, belépnek a kormánytól elfogadott katolikus szárnyba is.⁴⁶

Baschék szemében ez volt a vörös posztó és ennek nyomán fogalmazta meg a Volksbund a követeléseit 1940. szeptember 28-án.⁴⁷ Az előterjesztés, mely *A magyar katolikus németek egyházi követelményei* címet viseli, öt részből áll, s hárman írták: Franz Riedl, a Volksbund országos vezetőségének tagja; Musial, a Reichsdeutsch Seelsorgeamt vezetője és Anton Tafferner, Basch titkára.⁴⁸ A követelések a következőkre terjedtek ki: Azokon a településeken, ahol a németek többségben vagy kisebbségben vannak, a német nyelvet használják a templomokban, lelkipásztorkodásban, szentmiséken, iskolákban, hitoktatásban; valamint „fajával együtt érző és faji öntudattal bíró német származású papokat” alkalmazzanak, akik vehessenek részt németországi tanfolyamokon. A papnevelésben fordítsanak gondot a német lelkipásztorok képzésére; ezért azokban az egyházmegyékben, ahol jelentős számú német hívő lakik, létesítsenek német tagozatot a szemináriumokban;⁴⁹ és engedélyezzék a német birodalmi fakultásokon való tanulást egy évre. A német származású teológusok és papok lehessenek munkatársai a Volksbundnak és szervezeteinek. A német községek egyházi iskoláit szervezzék át az állami előírásoknak megfelelően, ezekben az iskolákban „német és népével együttérző tanító alkalmaztassék”, ennek hiányában olyan tanító, aki tud németül; és a tanítók is vehessenek részt németországi tanfolyamokon. Alapítsanak német nyelvű óvodát,

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ MNL OL ME K28 70. cs. C. 20087/1940. Közli Tilkovszky, 1978. 104.

⁴⁷ Budapest, 1940. szeptember 28. Székesfehérvári Püspöki Levéltár (továbbiakban: SzfvPL) No. 7338. A teljes szöveget közli Marchut Réka: *Töréspontok. A Budapest környéki németiség második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei (1920–1948)*. Budaörs – Budapest: Budaörsi Passió Egyesület – Magyar Történelmi Társulat 2014. 339–343. Egy nappal később ezek a követelések a sajtóban is megjelentek terjedelmes vezércikkben: Vor der Bischofskonferenz. *Deutscher Volksbote*, 1940. szeptember 29. 1–2.

⁴⁸ SzfvPL No. 7338.

⁴⁹ A pécsi és a budapesti szemináriumokon német tagozatot javasoltak. Musial elképzelései azonban ennél jóval merészebbek voltak: önálló német szemináriumot követelt Budapesten és német tagozatot az esztergomi, győri, váci, szatmári, kalocsai, székesfehérvári, veszprémi, szombathelyi és pécsi szemináriumokban.

polgári- és középiskolát, valamint tanítóképzőt,⁵⁰ és létesüljön népi német lelkipásztori hivatal. Ennek feladata lenne, hogy a magyar püspöki karral és a német népcsoport vezetőségével együtt munkálkodva ápolja a jó viszonyt az egyház és a népcsoport vezetősége között, védje a magyarországi katolikus németek érdekeit, s dolgozzon egyházi, valamint iskolai ügyekben a népi jogok biztosításán. A felállítandó hivatal vezetőségét a magyar püspöki kar által a német népcsoport egyházi ügyeinek képviselőjével megbízott püspök és Basch Ferenc közti előzetes egyetértés alapján válasszák és nevezzék ki. Tagjai lehessenek mindazon papok, akik a népszámláláskor németnek vallották magukat. A Volksbundnak legyen joga a katolikus tagjainak óhajára a nem megfelelő papok alkalmazása ellen tiltakozni és az áthelyezésekre befolyást gyakorolni.

A követelésekből azt láthatjuk, hogy rendkívül kiterjedt jogokat kívántak biztosítani a németek számára a katolikus egyházon belül, és garantálni akarták a beleszólási, felügyeleti jogaikat is. Az egyházon keresztül szerettek volna nyomást gyakorolni a hazai németekre, mert ha a katolikus egyház mindezen jogokat megadta volna, akkor a németek széles tömegeit tudták volna az oldalukra állítani. Az egyház ezeknek a követeléseknek nem engedett. A két világháború közötti időszakban többször pángermanizmussal vádolt nagykovácsi plébános, Greszl Ferenc is aggodalmait fejezte ki a tervszel kapcsolatban.⁵¹ Ugyancsak óvott Varga József ágfalvai plébános is: „Most, hogy a bécsi döntéssel Kelet-Magyarország és Erdély egy része visszatért, mely minden igaz magyar lelkében az öröm és hála érzelmeit kelti, ugyanez a bécsi döntés a német kisebbségi szerződéssel bizonyos csalódást is keltett. Ez a csalódás és bizonytalanság érzete főleg a német községekben működő papok körében érezhető. Ránk szabadították – úgymond az egyik pestkörnyéki plébános – Basch hitetlen gárdáját. Mi lesz most velünk? Ezt kérdezi számos, a német községekben működő plébános.”⁵² A máriakémei kerületi esperesi hivatal pedig világos útmutatást kért a püspöki kartól, hogy a német ajkú lakossággal rendelkező községek papjai hogyan viszonyuljanak a Volksbundhoz.⁵³

Pintér László kanonok 1940 szeptemberében magához hívatta Greszl Ferencet másik két paptársával, Folláth Ádámmal⁵⁴ és Hufnagel Ferencel⁵⁵ együtt.⁵⁶ A meg-

⁵⁰ 1939-ben nyitotta meg kapuit Budán az első német tanítóképző intézet.

⁵¹ SzfvPL – No.7338 – 1940. szeptember 30.

⁵² Varga József ágfalvai plébános levele Serédi Jusztinián hercegprímásnak, Ágfalva, 1940. szeptember 18. EPL 4920/1941 Német–magyar kisebbségi szerződés ügye

⁵³ A máriakémei kerületi esperesi hivatal a Püspöki Karnak, Hímesháza, 1940. szeptember 24. Uo.

⁵⁴ Folláth Ádám 1933-tól Zsámbék plébánosa. Mózessy Gergely (szerk.): *Inter arma 1944–1945. Fegyverek közt. Válogatás a második világháború egyházmegyei történetének forrásaiból.* Székesfehérvár: Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, 2004. 325.

⁵⁵ Hufnagel Ferenc 1917–1946 között Solymár plébánosa. L. Mózessy, 2004. 330

⁵⁶ SzfvPL – No.7338 – 1940. szeptember – Pintér László levele Shvoy Lajos székesfehérvári püspöknek

beszélésen a fő kérdés az volt, hogy a német származású papok miként viselkedjenek a megváltozott helyzetben. Pro és kontra akadtak érvek, hogy vallják-e magukat németnek, illetve, hogy belépjenek-e a Volksbundba. Egységes álláspontot nem sikerült kialakítaniuk.⁵⁷ Pintér László mindezekről bizalmas jelentést küldött a hercegprímásnak is.⁵⁸ A fentiek mellett ebben még kifejtette, hogy aggályosnak tartja az MNNE tervezett feloszlátását; amíg a Katolikus Agrárifjúsági Legényegyesületek Országos Testülete (KALOT) nem kap új csoportok alakítására engedélyt, addig a Volksbund azt megkapja. A papság a pángermanizmus vádjától való félelmében még a *Katholisches Kirchenblatt* mellett sem mer kiállni, „még kevésbé a magyar sorssal közösséget valló németiséget támogatni.”⁵⁹

Ezek a kérdések súlyosabbak voltak annál, mintsem hogy ezeket ilyen szinten eldönteni lehessen. Az 1940. október 16-i püspökkari tanácskozáson foglalkoztak velük. Serédi Jusztinián hercegprímás a megoldást abban látta, hogy amíg csak lehet, a hazai németeket meg kell tartani a katolikus egyesületekben, de ha ez már nem járható út, akkor viszont az egyéni pasztorálásra kell hangsúlyt fektetni. Szükségesnek látta egyházi német tanítóképző felállítását; valamint a KALOT és a Katolikus Asszonyok és Lányok Szövetsége (KALÁSZ) mozgalmakban, esetleg az Actio Catholicában is német tagozat beiktatását. A *Katholisches Kirchenblatt* kéthetenkénti megjelenését támogatta. Azt bizton állíthatjuk, hogy a magyar püspöki kar ekkor még nem ismerte a fent említett követeléseket ebben a formában. Amit ismert, az az osnabrücki püspök (Hermann Wilhelm Berning) vezetése alatt álló *Katholische Auslandstelle* kívánalmi voltak. Ezek a követelések azonban egybeesnek a fentiekkel, tehát minden bizonnyal kapcsolatban álltak egymással a vezetők. A püspöki kar határozatának vezérfonalát a kormány kisebbségi téren adott iránymutatásai adták. Ez alapján a püspöki kar kimondta, hogy a papság a Volksbundba nem léphet be, és nem agitálhat érdekében; elutasította a papnevelésbe történő beavatkozást; megegyezett, hogy súlyt kell helyezni az egyházközi egyesületek szervezésére (Credo, Herz Jesu Bund); a *Kirchenblattot*, valamint egy politikamentes katolikus hetilapot támogat a kar. Végül arról határoztak, hogy a hercegprímás tárgyalásokat kezd Teleki Pál miniszterelnökkel egy német nyelvű tanítóképző tagozat felállításáról.

⁵⁷ Uo. 1940. október 3.

⁵⁸ Pintér László kanonok levele Serédi Jusztinián hercegprímásnak, Budapest, 1940. október 2. EPL 4920/1941 Német–magyar kisebbségi szerződés ügye Közli Gergely Jenő (szerk.): *A püspöki kar tanácskozásai. A magyar katolikus püspökök konferenciáinak jegyzőkönyvéből 1919–1944.* Budapest: Gondolat, 1984. 274.

⁵⁹ Uo.

„Sváb ügyek” a szatmári egyházmegyében

A második bécsi döntés lényegileg jelentett mást a szatmári sváboknak, mint a trianoni ország területén élő németeknek. A szatmáriaknak régi/új viszonyítási pontjuk lett a magyar állam, és ezzel együtt az etnikai identitás kérdése számukra sokkal inkább lojalitáskérdés is volt, mint csonkaországi nemzetársaiknak. Az idősebb generáció és az akkor legaktívabb közégeneráció még a dualista Monarchiában cseperedett fel, míg a fiatalabbak a román uralom idején. Más-más hatás érte őket a legérzékenyebb életszakaszukban, tehát érthetően a magyar államhoz és a magyarsághoz való viszonyuk is erősen különbözött. Mindebből adódóan a szatmári svábok és az egyházmegye kapcsolatában más jellegű problémák adódtak, mint a trianoni Magyarország területén élő németeknél, azzal együtt, hogy a problémás területek ugyanazok voltak: az iskolakérdés, a nyelvhasználat a hitélet során, a szolgáló papság magatartása. Az alábbiakban számba vesszük, hogy ezeken a területeken milyen feszültségek jelentkeztek.

a) Iskolakérdés

Mivel az iskolák a nemzetiesítő állam egyik kulcspillérét adják, ezért magától értetődő, hogy megfelelő befolyást, kontrollt szeretnének felette gyakorolni. Az 1727-ben megalapított nagykárolyi piarista gimnázium, mely először kisgimnázium, majd 1806-tól nagygimnázium volt, az I. világháborút követő impériumváltással a román állam kezébe került. A magyar nyelvű oktatás 1923-ig folyt, utána a gimnáziumban román és német tagozat működött. A második bécsi döntés után a piaristák visszakapták a gimnáziumot,⁶⁰ és az 1940/41-es tanévet magyar és német tagozatokkal kezdték meg. Ugyanekkor a német alsógimnázium a II. tanévet kezdte.⁶¹

Az 1941/42-es tanévben gyökeres változás történt a piarista iskola életében: igazgatóváltás volt, Schweighoffer János piarista atya helyére Kerkai József szintén piarista atya került, illetve megszűnt a német tagozat. Az osztálynévsorok összevetéséből az derül ki, hogy az előző évben német tagozatra járt tanulók közül csupán ketten mentek át magyar tagozatra, a többiek a német polgári iskolában folytatták a tanulmányaikat. A német öntudattal rendelkező családoknak nem lehetett alternatíva az új arculatú gimnázium: minden katedrán magyar lobogó volt, a tantermekben magyar címer és „magyar tárgyú” képek lógtak, magyar nótákat tanultak a diákok, a tánctanfolyamon csak magyar táncokat tanulhattak, és mind a tanároknak, mind a tanulóknak magyaros viseletben kellett járniuk az iskolába.

⁶⁰ Az 1940/41-es tanévben jogilag még magyar kir. állami iskola volt, a következő tanévtől került a piaristák fenntartása alá. Az átmenet évében az egykori magyar egyházi iskolák visszatérhettek a magyar oktatási nyelvre, de többségükben megmaradtak állami iskoláknak. L. Sárándi Tamás: *Levezényelt visszacsatolás. A magyar katonai közigazgatás Észak-Erdélyben 1940*. Csíkszereda: Pro-Print, 2016. 119.

⁶¹ Eröffnung der Sathmarer deutschen Mittelschule. *Deutscher Volksbote*, 1940. november 10. 4.

Az átalakult piarista gimnázium feladatát pedig ekként fogalmazta meg az igazgatója: „A Nagykároly vidéki falvak magyar szellemének ébresztése és nevelése. Ezen a vidéken, ahol a nemzetiségi kérdés új problémákat vet föl, a nagykárolyi kegyesrendi gimnázium cserkészcsapatára nagy feladat hárul, amely a jelenlegi cserkészmunkára ráüti bélyegét. Ez a feladat, amelyre lelkes fiaink vállalkoztak az, hogy a nagykárolyi magyarsággal megismertesse és megszerettesse a magyar szellemiséget. A vidék falvainak lakosságát pedig, amely igen nagy propagandának van kitéve, meggyőzze arról, hogy a most felnövő ifjúság együttérez minden rendű és rangú magyarral, aki hűséget érez ehhez a földhöz és szíve magyarul dobban, bár ajka idegen szóval ejti is ki a haza nevét.”⁶² Ez tulajdonképpen annak a hungarustudatnak a kifejeződése, ami a dualizmus korára volt jellemző, és ami már akkor sem elégítette ki a nemzetiségek igényeit.

Nemcsak a gimnáziumot érintette az uralomváltás, hanem talán még inkább a német elemi iskolákat, hiszen többségükben magyar lett a tanítási nyelv, és az egyes településeken ez igen komoly feszültségekhez vezetett.⁶³ A nagykárolyi Volksbund alakuló ülésén csak a csendőrség tudta megakadályozni a verekedést. Éjszaka azonban ismeretlen tettesek Kádár József német tanító lakásának ablakait betörték, és több német hangadó kútjába állítólag olajat öntöttek.⁶⁴ A csanálói német tanító házának ablakait szintén betörték.⁶⁵

A szatmári német iskolák helyzetét a román külügyminisztérium is figyelemmel kísérte⁶⁶ és megállapította, hogy inzultusok történtek a németekkel szemben, és amit a román kormány két évtized alatt felépített, az most egyszerűen leomlott. Az iskolák ügye tisztázatlan, és a papság ösztönzésére mindenhol a magyar oktatás bevezetését kéri.⁶⁷ A német külügyminisztériumba is eljutott ennek a híre. Otto von Erdmannsdorf német követ szeptember 29-én felhívta Vörnle János követségi titkár figyelmét, hogy a katonai parancsnokság emberei hassanak oda, a szatmá-

⁶² *A Nagykárolyi Kegyestanítórendi Római Katolikus Gimnázium Évkönyve az 1941–42-es tanévről*. Nagykároly: Magyar Kegyestanítórend 1942. 39–40.

⁶³ Szlucska azt írja a könyvében, hogy a második bécsi döntéssel eljött a szülők szabad iskolaválasztásának ideje. Szlucska, 2009. 168. Ezt a szabadságot azonban nem vehetjük teljes körűnek, sőt inkább korlátozottnak, hiszen az iskola oktatási nyelvének megszavazásakor a községbe a katonai parancsnokság emberei a Magyar Párt és a Volksbund emberei is kiszálltak, és már pusztá jelenlétükkel is nyomást gyakorolhattak.

⁶⁴ MNL OL K28 Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának iratai 117. cs. 194. t. 15344/1941.

⁶⁵ Feljegyzés a német népcsoportegyezményről, 1940. október 21. AMAE Fond 71. Germania 63. kötet 183.

⁶⁶ A román külügy számára azért is volt fontos a magyarországi németek helyzete, mert a magyarországi románok számára hasonló jogokat akart követelni, illetve így összevethetővé vált a magyarországi és romániai németek helyzete. L. Dan Geblescu, a budapesti román követség I. számú titkárának a feljegyzése: „*A magyarországi német kisebbség szerveződése*”, 1941. március 31. AMAE Fond 71 Germania 63. d. 214–220.

⁶⁷ A német mozgalom születése. AMAE Fond 71. Germania 63. kötet 181–182.

ri papok tartózkodjanak attól, különösen a szószéken, hogy a német gyerekeket magyar iskolára beszéljék rá.⁶⁸ Ennél azonban sokkal összetettebb volt a kép.

1940. december 19-én megjelent egy püspöki körlevél, mely a következőről intézkedett: „A nem magyar tanítási nyelvű iskolában minden feliratot, bélyegzőt, pecsétet magyar és az illető kisebbségi nyelven kell készíteni. A magyar felirat alatt egyenlő nagyságú betűkkel legyen a kisebbségi nyelvű felirat.”⁶⁹ Tehát igazán körültekintően akartak e téren eljárni.

A kálmáncsi plébános, Lőrinc János rögtön a bécsi döntés után szeptember 8-ára összehívatta az egyháztanácsot, ahol a tagok megegyeztek abban, hogy mivel a gyerekek anyanyelve a magyar, ezért a tanítás is magyarul lesz. A felterjesztett jegyzőkönyvben az állt, hogy a román „rabság” alatt, 5 évvel ezelőtt kényszerítették a gyerekeket, hogy németül tanuljanak az iskolában.⁷⁰ Viszont két hét sem telt el, amikor az egyik egyháztanácsos kérte, hogy a gyerekek heti 2-3 órában németet is tanulhassanak. Erre a tanács elhatározta, hogy harmadik osztálytól heti két órában lesz német oktatás.⁷¹

Gyakorlatilag ugyanezt jelentette a nagymajtényi plébános is, Diczig Béla, a gilváci egyháztanácsi ülés határozatával kapcsolatban. Ott is 1935-ben vezették be a német nyelvű oktatást a szülők akarata ellenére. Az egyháztanács a magyar tannyelv visszaállításáról határozott, hárman viszont kérték azt, hogy heti két órában délután német nyelv oktatása is folyjon.⁷²

Több esetben is gondot jelentett a tanítónők viselkedése, ami nyilván abból a feszültségből táplálkozott, ami általánosan jellemezte a szatmári sváb községeket. 1941 novemberében Pakocs Károly apostoli kormányzó kérte Gáspár Gyula tankerületi főigazgatót, hogy a mezőpetri német tannyelvű iskola tanítónőjét, Hepp Annát helyezze át egy másik településre, mert „nevelői munkakörét túllépve féktelen izgatást fejt ki” a magyar érzésű és nyelvű sváb hívek ellen, és ezzel hozzájárul ahhoz, hogy a „német tájékozódású és a magyarsághoz hűeknek maradt lakosok” között állandó feszültség van.⁷³

Krasznasándorfalun a német tanítónő magatartása erőteljes megütközést váltott ki a falu körülbelül felét kitevő magyar érzelmű sváb lakosokból. A német érzelmű svábok kifüggesztettek az iskola falára egy táblát „Deutsch röm. kath. Volksschule” felirattal. A plébános ezt levetette, és az iskolára a magyar zászlót tűzette ki.

⁶⁸ Szlucska, 2009. 169.

⁶⁹ SzPL Körlevelek, *Circulares Administraturae Apostolicae Szatmáriensis*, 5. d. 1940. december 19.

⁷⁰ Vö. a már fentebb említett Anghelescu-féle törvénnyel.

⁷¹ A kálmáncsi egyháztanács jegyzőkönyve, 1940. szeptember 8. és 24. SzPL „Sváb ügyek” 3. d. 180/1940.

⁷² A gilváci egyháztanácsi ülés jegyzőkönyve, 1940. szeptember 28. SzPL „Sváb ügyek” 3. d. 1336/1940.

⁷³ Pakocs Károly apostoli kormányzó helynök levele Gáspár Gyula tankerületi főigazgatónak, Szatárnémeti, 1941. november 30. SzPL 486. d. 3371/1941

A plébános alig ért vissza, amikor egy gyerekkel visszaküldették a zászlót, visszatették a feliratot, és horogkeresztes zászlót tettek ki. A bevonuló magyar katonaságot a német tanítónő sváb ruhába öltöztetett gyerekekkel és német zászlóval fogadta, míg a plébános egy díszkaput állíttatott magyar zászlóval. A tanítónő arra buzdította a gyerekeket, ha a pap magyarul fog prédikálni a templomban, akkor tüntetőleg jöjjenek ki onnan. Szeptember 21-én kivonult a településre az erdődi katonai parancsnokság, és az említett tanítónőt elbocsátotta „viselt múltjára való tekintettel s főképpen azért, mert nem magyar állampolgár, lévén temesvári lakos és itt csak másfél évet lakott”.⁷⁴ Helyére egy szakaszi tanítót nevezett ki a parancsnokság, és az iskola tannyelvét 50% magyar és 50% németben állapították meg. Mindezt a falu németjei a plébánost okolták, holott neki vajmi kevés köze volt az egészhez. Az egyháztanács tüntetőleg lemondott.

A magyar kormányzat számára fontos volt, hogy a szatmári sváb falvakban nyugalom legyen, ezért 1941 januárjában a vármegyei tanfelügyelő azt a feladatot kapta, hogy állapítsa meg, milyen nyelvű oktatást kérnek az egyes községekben.⁷⁵ A helyszíni vizsgálatot háromtagú bizottság végezte: a már említett Stefan Barth, a nagykárolyi gimnázium német tagozatának vezetője, Kozányi Zsigmond vármegyei főjegyző és Szűcs János tanfelügyelő. Megállapították, hogy a feszültség nem a magyar és a sváb lakosság között van, hanem a magyar érzelmű és a sváb érzelmű svábok között.⁷⁶ Ez nagyon fontos megállapítás, mert úgy vélem, hogy az egész szatmári sváb problematikának ez a kulcsa, és ebben egyedi ez a kisebbségi csoport. A szatmári svábok között tulajdonképpen testvérharc zajlott.⁷⁷ Ez megvolt a trianoni Magyarország határain belül élő németeknél is, de ott kevésbé volt indulatos és agresszív.⁷⁸

Nyugalom továbbra sem volt. A Volksbund Szatmár vidéki tagozata 1941 áprilisában panaszt nyújtott be az illetékes tanfelügyelő útján a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak (VKM), amelyben az egyházmegye területén lévő egyes elemi népiskolák tanítási nyelvét sérelmezte. A következő településeken panaszolták be az iskolákat: Nagyszokond, Krasznasándorfalu, Alsóhomoród és Szinifalu. Ezek a települések mind Erdőd környékén találhatók, ahol az elzártság miatt az

⁷⁴ Független Márton krasznasándorfalui lelkész levele az Egyházmegyei Főhatóságnak, 1940. szeptember 23. SzPL „Sváb ügyek” 3. d.

⁷⁵ MNL OL K 507 VKM Tanügyigazgatóság iratai 73. cs. 53081/1941

⁷⁶ MNL OL K 690 Szalai Béla miniszteri osztálytanácsos iratai 1. cs. 3. t. Erdélyi pedagógusok személyi ügyei

⁷⁷ Hasonló megállapításra jutott Sárándi Tamás is. Sárándi, 2016. 157.

⁷⁸ Spannenger Norbert ezt úgy fogalmazta meg, hogy 1940-et követően a legelkeseredettebb harc a „magyarkodók” és a „népi németek” között Szatmárban volt. L. Spannenger Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között 1938–1944*. Budapest: Lucidus Kiadó, 2005. 236. A szóhasználatával nem értek egyet, mert ezzel azt fejeznénk ki, hogy a magyar érzelmű svábok „magyarkodók” lennének, ami nem igaz. Úgy vélem, hogy a magyar érzelmű sváb a német identitásnak egyik lehetséges változata.

asszimiláció nem olyan jelentős, mint a Nagykároly környéki falvakban. Ezekben a településeken az iskolák töbnyelvűként működtek. A panasz tárgya a VKM előtt sem volt világos. Az ügy kivizsgálását és tájékoztatást kért Szabó István helynök-től,⁷⁹ aki jelentéstételre szólította fel az említett községek plébánosait. A jegyzőkönyvek beérkezése után, június 4-én a helynök jelentést írt Hóman Bálint miniszternek, amelyben leírta, hogy a községekben semmiféle panasz vagy kifogás nem merült fel, és a jelen helyzetet óhajtják továbbra is fenntartani. Mind a négy iskola mind a nyolc tanítója kivétel nélkül német származású, és közülük hatan a román uralom alatt is a német propaganda szolgálatában álltak, tehát nem tételezhető fel, hogy a német érdekek ellenében tevékenykednének.⁸⁰

Azonos időben itt nyílt meg az ország egyik legjelentősebb Volksbund polgári iskolája is Nagykárolyban 230 diákkal.⁸¹ Míg 1940 novemberében 13 iskolában indult meg a német tanítás, addig az 1941/42-es tanévben már 33 ilyen iskola volt.⁸² Ahhoz, hogy ezt a számot értelmezni tudjuk, meg kell említenünk, hogy Baumgartner Bernadette többször hivatkozott könyve szerint Szatmárban 27 német település volt.⁸³ A Volksbund 1941 októberében hatalmas sikerről számolt be, hogy Szatmárban 66 helyi csoportot tudtak megalakítani.⁸⁴ Egyértelmű, hogy nem pontosak a Volksbund által közölt adatok. A 66 csoport semmiképp nem elfogadható, és így megkérdőjeleződik a 33 iskola is. A szervezetnek Berlin felé és a saját tagsága felé is azt kellett bizonyítania, hogy minden a legnagyobb rendben van, és nagyszerű eredményeket tudtak elérni, de épp a Volksbundnak a VKM-hez írt panaszja is azt bizonyítja, hogy ez nem volt így. Annyi viszont megállapítható, hogy az 1941/42-es tanévre jelentősen nőtt a német iskolák száma. Ez önmagában nem cáfolja azt, hogy a papság a magyar nyelvű oktatást szorgalmazta, de a kérdést mindenképpen árnyalja.

b) A hitélet és annak nyelve

A hitélet gyakorlása az a terület, amelyre – jó esetben – az államnak nincsen közvetlen befolyása. Ebben fejeződik ki a leginkább az egyén és az egyház viszonya. Fentebb említettük, hogy a századfordulóra gyakorlatilag a prédikáció nyelve mindenhol magyar volt, csak a német nyelvű imák maradtak meg. Ez változott meg 1935-ben.

⁷⁹ A Vállás- és Közoktatásügyi Minisztérium levele Szabó István püspöki helynöknek, 1941. április 22. SzPL Sváb ügyek 1930–1942 1041/1941

⁸⁰ Szabó István püspöki helynök levele Hóman Bálintnak, 1941. június 4. SzPL Sváb ügyek 1930–1942 1041/1941

⁸¹ Schuleröffnung in Großkarol. *Deutscher Volksbote*, 1941. október 3. 4.

⁸² *Sathmarer Deutsche Zeitung*, 1941. október 17.

⁸³ A 27 település közül 24 tartozott Trianon után Romániához. Baumgartner, 2012. 83.

⁸⁴ *Das Jahr der organisatorischen Erfassung des Deutschtums im Sathmarer Gebiet – 66 Ortsgruppen der VDU wurden gegründet*, *Deutscher Volksbote*, 1942. január 8. 4.

Az uralomváltást követően kizárólagos magyar misézést kért a mezőteremi hívek egy csoportja, „mert ha 30 éven át megértették magyarul, akkor most is meg fogják, ha akarják”.⁸⁵ A mezőfényi példát hozták érvül, ahol „már teljesen elhagyták a német dolgokat”, és a faluban békesség van. Szabó István helynök nem engedett teljes mértékben ezeknek a kéréseknek. Úgy rendelkezett, hogy vasárnap és ünnepnapokon egy nagymisét tartsanak magyar nyelven, és egy csendes misét is, melyen az evangélium és a prédikáció német nyelvű legyen, ugyanúgy az ének is, de legalább egy magyar ének is hangozzék el. A teremi híveknek a kántorral is problémájuk volt, hogy az csak német nyelven énekel, de a plébános védelmébe vette a kántort, mondván, hogy újabban magyar énekeket is énekel, és a püspöki helynök elfogadta a plébános álláspontját.⁸⁶ Tehát a magyar érzelmű svábokat inlette az egyházmegye mérsékletre.

Mezőpetriben azonban ennél nehezebb volt az ügy. A hívek egy része már 1940 szeptemberében levélben kérte az Egyházmegyei Főhatóságot, hogy a német nyelvű misézést teljesen szüntesse be. „Évtizedeken keresztül nem volt templomunkban német szentbeszéd, csak a nagykárolyi sváb központ által félrevezetett és sokféle ígérettel hitegetett gyenge felfogású egyének nyomása s a sváb érdekelt vezéreknek a külföld előtt sikereket felmutatni akaró erőszakoskodása alatt rendelte el a Kegyelmes Püspök úr 1935-ben a német szentbeszédet, a hívek legnagyobb részének meglepetésére. Ki kell jelentenünk azt a tényt, hogy a hívek – egy-kettő kivételével – a német szentbeszédet egyáltalán nem értik.”⁸⁷ Fiedler püspök akkor azzal nyugtatta a híveket, hogy ez meg fog változni, ha majd egyszer újra magyar világ lesz. „A magyar kormányzat visszatért, Istennek legyen hála, és kérjük most az állandó magyar szentbeszéd visszaállítását, amelynek betiltását a román kormány minden hatalmi eszközzel azért erőszakolta ránk, hogy a határmentén egy magyar se legyen, tudva azt, hogy mi is magyarok vagyunk, nemcsak a román állam által elismert református magyarok” – írták a hívek.⁸⁸ Ezzel utaltak arra is, hogy a román népszámláláson őket nem magyarnak könyvelték el, mert nem voltak reformátusok, és német nevük volt. A vikárius a levélre szóbeli eligazítást adott, aminek tartalmát nem ismerjük, de azt tudjuk, hogy Petriben nem csillapodtak a kedélyek. 1940 októberében a német érzelmű svábok kértek német szentbeszédet. Az érdekessége a dolognak az volt, hogy a beadványt olyanok is aláírták, akik korábban a magyar nyelvű oktatást és szentbeszédet kérték. Kuliffay Mihály esperes ezt a jelenséget nagyon jól megmagyarázta: „Hát hiszen tudjuk, hogy a német propaganda hogyan szokta az aláírásokat gyűjteni! Valóban vannak, kik két

⁸⁵ A mezőteremi plébános (Kuliffay Mihály) levele az Egyházmegyei Főhatósághoz, 1940. október 9. SzPL Sváb ügyek 1930–1942 1558/1940

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ Mezőpetri hívek levele az egyházmegyei Főhatósághoz, 1940. szeptember 24. SzPL Sváb ügyek 1930–1942 1308/1940.

⁸⁸ Uo.

egymásnak ellentmondó dologra is aláírják a nevüket, mert lelkiismeretlenek, mások pedig azért, hogy megszabaduljanak a zaklatásoktól – hiszen folyton a nyakukra járnak –, viszont vannak, akik erkölcsileg vagy anyagilag függenek másoktól és azért jobb meggyőződésük ellenére aláírják az eléjük tett ívet.”⁸⁹ A helynök elrendelte, hogy minden hónap második vasárnapján a mise német nyelvű legyen, a délutáni misék pedig magyar nyelvűek. Tulajdonképpen elfogadta Zádor József mezőpetri plébános javaslatát, aki azt jelentette, hogy igazából nem is a helyiek kéri a német nyelvű prédikációt, hanem a Gauamt emberei. „Mi a katolikus hit fia vagyunk, ezért a mi katolikus feljebbvalóink ne mostohagyarekként, hanem igazi fiakként tekintsenek ránk” – írták a német vezetők.⁹⁰ Tehát itt is igyekezett az egyházmegye vezetése kompromisszumos megoldást találni. Ez azonban még nem jelentette azt, hogy béke is lett a faluban.

Olyannyira nem, hogy Mezőpetri 1940 novemberében országos figyelmet is kapott, sőt, a román külügy⁹¹ és sajtó⁹² is érdemben foglalkozott vele. A mezőpetri templom védőszentjének ünnepe november 19-én van, Szent Erzsébet napján. A templomszentelést (Kirchenweih) a helyiek kirbáznak nevezik, mely minden falu életében jelentős ünnep mostanság is, és a szentmisét általában mulatság követi. Így történt ez 1940-ben is, de akkor olyannyira megosztott volt a falu lakossága, hogy a sváb érzelmű svábok a német házban, míg a magyar érzelmű svábok a magyar házban ünnepeltek. Viszont egy ponton a „magyarok” átmertek a sváb ház udvarára, és ott magyar énekek éneklésével provokálták a „svábokat”. Ebből összeszólalkozás, verekedés lett, és az egyik „magyar”, Stefan Trunk leszúrta az egyik „svábot”, Stefan Mannherzet, aki néhány napra rá behalt sérülésébe. Ő lett a magyarországi németek első mártírja. A Budapesti Német Házon két napig fekete lobogó lengett,⁹³ a temetésre az egész Volksbund vezérkar kiszállt. Franz Basch mellett jelen volt Max Albert általános titkár és Mathias Vogl főtitkár is. A halottas kocsit Josef Schönborn és a környező települések vezetői is kísérték. Schönborn a szatmári németek nevében beszédet mondott: „Abban a harcban, amelyben meghaltál a nemzetiszocialista ideológia miatt, követni fogunk a győzelemig.” Majd Franz Basch is búcsúzott a mártírtól az egész magyarországi németiség nevében.⁹⁴

⁸⁹ A nagykárolyi esperesi hivatal (Kuliffay Mihály) levele az Egyházmegyei Főhatósághoz, 1940. október 24. SzPL Sváb ügyek 1930–1942 1562/1940, 1423/1940

⁹⁰ Zádor József mezőpetri plébános levele az Egyházmegyei Főhatósághoz, 1940. november 28. SzPL Sváb ügyek 1930–1942

⁹¹ A budapesti román követség jelentése. 1940. december 23. AMAE Fond 71 Germania 63. d. 368–369.

⁹² Primul martir al mișcării germane din Ungaria. Cum a fost ucis tânărul Stefan Mannherz de către o bandă de unguri din comuna Petri, regiunea Sătmar. *Universul*, 1940. december 15.

⁹³ MNL OL ME K28 Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának iratai 117. cs. 194. t. 15344/1941. Az esetről az MNL OL más fondjaiban is olvashatunk. Ez alapján mezőteremieiek gyilkolták meg a petri Mannherzet. L. Sárándi, 2016. 157.

⁹⁴ *Universul*, 1940. december 15.

A magyar hatóságok közleményt adtak ki, hogy a gyilkosságnak nem volt politikai motivációja.⁹⁵ A Szatmári Püspöki Levéltár iratai között nyomát sem találtam az esetnek (a halotti anyakönyv kivételével), sőt, a mezőpetri plébános, Zádor József november 28-án azt írta Szabó István helynöknek, hogy „a faluban csendes és nyugodt minden”.⁹⁶ Ez a lényegesen azonban mit sem változtatott: Stefan Mannherz a magyarországi németek mártírja maradt, Baschék minden alkalommal, amikor kiszálltak Szatmárba, felkeresték a sírját is, melyre azt írták: „Gestorben für sein Volk”.⁹⁷ Mártírjuk azonban bő 80 év távlatából elfeledett lett, a helyiek kollektív emlékezete nem őrzi, egy-két idős embernek van róla néhány emlékfoszlánya.

A hitélet gyakorlásának egyik fontos eleme az egyháztanács működése is, hiszen a tanácsnak döntési jogköre van. 1940 októberében a csanálói hívek egy csoportja az Egyházmegyei Főhatósághoz fordult, hogy az oszlassa fel a jelenlegi tanácsot, mert a tagok megválasztásánál, 1939 májusában ők nem voltak otthon, ezért nem fogadják el a fennálló tanács összetételét, mert szerintük sok német került bele.⁹⁸ A plébános megerősítette, hogy az aláírók tényleg nem voltak otthon a tanács megválasztásakor. A megválasztott tanács 6 tagja német érzelmű, „de csak 2-3 az, aki egyáltalán nem meggyőzhető az igazságról”.⁹⁹ Ezt mutatja az is, hogy aznap (8-án) járásparancsnoksági kiszállás volt a faluban a katonaság részéről, és szavazást tartottak az iskola tanítási nyelvéről. A szülők csak négy gyermek részére kértek teljes német nyelvű tanítást, 34-en szerettek volna néhány német órát hetenként, és 242 gyereknek a magyar nyelvű képzést választották. A plébános ezt úgy értékelte, hogy ez a „legfényesebb bizonyítéka” annak, hogy a német érzelműek nem befolyásolják a magyar érzelműeket az iskolaügyben.¹⁰⁰ Az egyháztanács megválasztásakor szabálytalanság nem történt, de a magyar érzelműek ügyetlenek voltak, így került be néhány más érzelmű is a tanácsba. Azonban ha a közeljövőben esedékes kántorválasztás során sváb kántort választanának, az „igen-igen kellemtelen volna és sok bajnak a forrása lenne”.¹⁰¹ Ennél az esetnél azt látjuk, hogy a plébános megpróbálta mérsékleltre inteni a magyar érzelmektől túlfűtött híveket. És a helynök ezt elfogadta. Ezek a helyzetek egyébként a Nagykaroly környéki falvakban alakultak ki, ahol az asszimiláció már igencsak előrehaladott volt.

⁹⁵ *Cazul de la Petri.* [ua.] *Universul*, 1940. december 22.

⁹⁶ Zádor József mezőpetri plébános levele az Egyházmegyei Főhatósághoz, 1940. november 28. SzPL Sváb ügyek 1930–1942

⁹⁷ „Meghalt a népéért.” L. Große Volkskundgebung im Gebiete Sathmar. *Deutscher Volksbote*, 1941. május 30. 4.

⁹⁸ Czier Károly és társai levele az Egyházmegyei Főhatósághoz, 1940. szeptember 25. SzPL Sváb ügyek 1930–1942 259/1940

⁹⁹ Tillinger Ferenc csanálói plébános levele az Egyházmegyei Főhatósághoz, 1940. október 8. SzPL Sváb ügyek 1930–1942 259/1940

¹⁰⁰ Uo.

¹⁰¹ Uo.

c) A papság magatartása

Végül utolsó kulcstémaként meg kell említenünk azokat a településeken belüli feszültségeket, melyeket a helyi papság hívek által kifogásolt viselkedése idézett elő.

A krasznabélteki plébános, Weisz József bepanaszolta a káplánját, Flesch Nándort, az Egyházmegyei Főhatóságnál, és azonnali áthelyezését kérte. A botrányt kiváltó szeptember 15-i prédikációjában a káplán azt mondta a híveknek, hogy „ti sváb híveim legyetek továbbra is jó és hűséges svábok, azt meg ne tagadjátok a mostani magyar impériumban sem, ragaszkodjatok sváb iskoláitokhoz, mert ahhoz jogotok van, ne hagyjátok el sváb nyelveteket, azt mással fel ne cseréljétek”.¹⁰² Az esperesplébános érezte, hogy a káplán túllépte hatáskörét. Szabó István helynöknek nem állt módjában Flescht elhelyezni, ezért csak figyelmeztette őt, hogy prédikációiban a nemzetiségi kérdést ne feszegetse. A plébános azonban ezt nem hagyta annyiban, további levelekben kérte a káplán faluból való eltávolítását, mert „az ő további működése itten káros, romboló és végzetes”.¹⁰³ A káplánt később (1941) az egyházmegye elhelyezte, helyébe Fuhrmann Vendel került, aki azonban augusztus 20-án inkább beteget jelentett, mintsem magyar szentről beszéljen, ezért őt is elhelyezték. Helyére Bakó Zoltán magyar lelkészt nevezték ki. 150 magyar érzelmű sváb azonban még vele sem érte be, kérték a Főhatóságot, hogy szüntesse be a német nyelvű imákat a templomban. Ez ellen Weisz plébános és az egyházmegye is felemelte szavát, és nem engedélyezte a kérés teljesítését.¹⁰⁴

Petriben viszont nem egyházon belül került felszínre a káplán, Brendli István kifogásolt magatartása, hanem a nagykárolyi járási katonai parancsnok panaszolta őt be az egyházmegye vezetőségénél csendőri jelentésekre hivatkozva. Szabó István helynök ebben az esetben engedett, és Szaniszlóra helyezte át a káplánt.¹⁰⁵ Ez az egy ilyen eset azonban kevés ahhoz, hogy megállapítsuk, Szabó azért végezte-e el az áthelyezést, mert a katonai parancsnoktól jött a kérés, a krasznabélteki eset pedig amolyan „házon belüli” volt. Itt most csak azt tudjuk bemutatni, hogy ilyen és olyan válaszreakció is volt, de kevés információval rendelkezünk ahhoz, hogy ebből messzemenő következtetéseket tudjunk levonni.

Pakocs Károly apostoli kormányzó 1941. december 1-jén levelet küldött Zádor József mezőpetri plébánosnak, hogy segédlelkésze, Kiláber Mihály, a magyar érzelmű helyi ifjúsággal egyesületi vonalon egyáltalán nem foglalkozik, az iskolában

¹⁰² A krasznabélteki plébános (Weisz József) levele az Egyházmegyei Főhatósághoz, 1940. szeptember 17. SzPL Sváb ügyek 1930–1942 1483/1940

¹⁰³ A krasznabélteki plébános (Weisz József) levele az Egyházmegyei Főhatósághoz, 1940. október 21. Uo.

¹⁰⁴ A krasznabélteki (Weisz József) levele az Egyházmegyei Főhatósághoz, 1942. február 6. SzPL Sváb ügyek 1930–1942 943/1942

¹⁰⁵ A Nagykárolyi Járási Katonai Parancsnok levele a püspöki hivatalnak, 1940. október 20. SzPL Sváb ügyek 1930–1942 1486/1940

a magyar nyelvű hitoktatást hanyagul végzi, és erősen beleveti magát a német mozgalomba. A levélben az is állt, hogy november 19-én, kirbáj napján a káplán, Czumbil János és Pfeiffer Mátyás¹⁰⁶ három ismeretlen pappal bementek a német kultúrházba, hogy ott német propagandát folytassanak. Pakocs kérte a plébánost, hogy erősítse meg vagy cáfolja a levél tartalmát.¹⁰⁷

A plébános december 12-én válaszolt a levélre. Hangsúlyozta, hogy a káplán elleni vádak az emberi alattomoság, áskálódás és intrika műve. „Álnok hadjáratnak” mondta azt, ami a faluban zajlik. Az egyházi hatóság tudta a káplánról még kinevezése előtt, hogy sváb érzelmű, és hogy arról le nem mond. A plébános figyelmeztette a káplánt, hogy tapintatosan, elővigyázatosan viselkedjen, és ne éreztesse senkivel az ő sváb voltát, hanem a magyarral és a svábbal egyformán foglalkozzon. Az egyik vád ellene az volt, hogy a legényegyletet nem vezette. A plébános erre azt válaszolta, hogy azért nem vezeti, mert amikor elment a legényegylet alkalmaira, a legények nem mentek be, mondván, hogy nekik sváb káplán nem kell. Azóta nem jár el ezekre. A plébános azt is cáfolta, hogy a káplán hanyagul végezné a hitoktatást, és azt is, hogy belevetné magát a német mozgalomba. A magyarok eleve előítélettel fogadták, mert tudták róla, hogy sváb érzelmű. Egy magyar érzelmű káplánt pedig a svábok nem fogadnának el.¹⁰⁸

Pakocs Károlyt nem győzte meg a plébános jelentése, annak hangvételtét egyesenesen ingerültnek nevezte. Erre másutt példát nem találtunk. Erélyes válaszlevelében felszólította Zádort, ha a jövőben nem tapasztalna javulást a káplánnál, akkor tegyen „lelkiismeretes jelentést” róla, hogy „az egyházmegyei főhatóság megtehesse gyógyító intézkedését a káplán úr és a hívek lelke javára”.¹⁰⁹

Pakocs Pintér Lászlónak is elpanaszolta, hogy van néhány fiatal pap, akiket a temesvári szeminárium és teológia, a *Banatia* propagandapénzen nevelt, és ők próbálkoznak ellentétet szítani a hívek között magyarellenességükkel, „de ezek bele fognak fáradni működésükbe, mert lassan nemcsak az egyházi főhatóságnak, hanem önmaguknak is problémájává válnak. Szegények valósággal futóbolondok az idegességtől. Szeretettel, mint betegeket kezelem őket és igyekszem nevelni őket, ha lehet”.¹¹⁰ Pintér viszont megírta Pakocsnak, hogy a *Katholisches Kirchenblatt*

¹⁰⁶ Őt később Pakocs Károly elhelyezte Nagytamáról, mert ellene a magyar államfő gyalázása, magyar államellenes izgatás és hitlerista propaganda miatt polgári eljárást indított a főispán. Az ügyészség elé állítását akadályozta meg Pakocs azzal, hogy áthelyezte egy magyar településre. L. Pakocs Károly levele Pintér Lászlónak, 1942. február 26. SzPL Sváb ügyek 1930–1942 943/1942

¹⁰⁷ Pakocs Károly levele a mezőpetri plébánosnak, 1941. december 1. SzPL 486. d. 3371/1941

¹⁰⁸ Zádor József levele Pakocs Károlynak, 1941. december 12. SzPL 486. d. 3623/1941

¹⁰⁹ Pakocs Károly levele Zádor Józsefnek, 1941. december 20. Uo.

¹¹⁰ Pakocs Károly levele Pintér Lászlónak, 1941. november 18. SzPL Sváb ügyek 1930–1942 2878/1941

rendszeresen kap panaszleveleket egyes Szatmár megyei német papoktól,¹¹¹ akik azt sérelmezik, hogy német falvakba németül nem tudó lelkészeket neveznek ki.¹¹² Pakocs ezen nagyon felháborodott. Írta, hogy bármennyire is bizalmas a dolog, szeretné tudni, hogy kik azok a sváb papok, akik az Egyházmegyei Főhatóságot meg akarják hurcolni a nagy nyilvánosság előtt, amikor szégyenükben inkább el kellene rejtőzködniük s bűnbánatot tartaniuk. Szeretné a jelentésük másolatát megkapni.¹¹³ Pintér válaszlevelében ezt a kérést figyelmen kívül hagyta, csak keserűen állapította meg: „Hiába, 20 esztendő nyoma meglátszik. Baj az is, hogy a külpolitikai helyzetre való tekintettel még afelett is szemet hunynak nálunk, ami nyilván árt, nemcsak az országnak, hanem előbb-utóbb a népnek is.”¹¹⁴

Az említett esetek alapján azt tudjuk mondani, hogy míg Szabó István helynök inkább a kompromisszumos megoldásokra törekedett, és igyekezett mérsékelni mind a túlfűtött német, mind a túlfűtött magyar törekvéseket, addig Pakocs Károly helynök sokkal keményebb kézzel akart gátat szabni a népi német aspirációknak. Pakocs személyiségének és tevékenységének értelmezésében még a vele foglalkozó kutatók sem értenek egyet – lásd a Tempfli Imre és Bura László közötti nézeteltérést –,¹¹⁵ ezért magam csak óvatos megállapítást teszek. Köztudott, hogy Pakocs Károly szatmári püspök szeretett volna lenni. Az általunk tárgyalt időszakban épp ez a kérdés volt a legaktuálisabb. Nagyon jó kapcsolatokat ápolt az akkor már néhai miniszterelnök, Teleki Pál családjával, és egészen Teleki haláláig bízott benne, hogy majd segít neki.¹¹⁶ Serédi Jusztinián hercegprímásnál azonban nem volt Pakocsnak különösebb presztízse,¹¹⁷ ráadásul egy ismeretlen levélíró figyelmeztette is Serédit, hogy ne gondolkozzon Pakocs püspöki címében, mert úgy hírlik, hogy zsidó származású, mert nem a törvényes apja a természetes apa. Tehát Pakocsnak világos célja volt az, hogy püspök legyen, és tudta, hogy ehhez az kell, negatív hírek ne szivárognak ki a szatmári egyházmegye életéből, mert azt sem a hercegprímás, sem a kormány nem fogja jó szemmel nézni. Úgy gondolom, hogy ezek a körülmények befolyásolták a helynököt a sváb ügyek kezelésében is.

¹¹¹ Serédi Jusztinián hercegprímásnak írt leveléből azt is megtudjuk, hogy ezek a levelek eddig papírkosárba kerültek, de egy mégis „becsúszott” a *Katholisches Kirchenblatt* oldalára (*Sathmar*, 1942. január 25. 29.), amiből egyházi botrány lett. L. EPL 7963/1942 *Katholisches Kirchenblatt* elleni panasz

¹¹² Pintér László levele Pakocs Károlynak, 1942. február 16. SzPL Sváb ügyek 1930–1942 943/1942

¹¹³ Pakocs Károly levele Pintér Lászlónak, 1942. február 26. Uo.

¹¹⁴ Pintér László levele Pakocs Károlynak, 1942. március 7. Uo.

¹¹⁵ Tempfli Imre: *Sárból és napsugárból. Pakocs Károly püspöki helynök élete és kora (1892–1966)*. Budapest: METEM 2002.; Bura László: Írói életút és korrajz. *Korunk*, 2003/7. 121–128.

¹¹⁶ EPL 4266/1941 Erdélyi ügyek rendezése

¹¹⁷ Ez világosan látszik kettejük levélváltásából 1939 végén, 1940 elején, amikor Pakocs Magyarországra menekült. L. EPL D/C kat. 1590/1940 Szatmári papok elhelyezése

Összegzés

A bevezetőben megfogalmazott preconcepció, mely szerint a katolikus egyház kisebb vagy nagyobb mértékben asszimiláló hatással volt a német kisebbségre, a szatmári svábok és a katolikus egyház viszonyára nem alkalmazható. Indokaim a következők: nem két különálló szereplőről van szó, hanem sok esetben átfedések vannak azáltal, hogy a papság nagy része is ennek a kisebbségi csoportnak a tagja és része. Törésvonal nem a svábság és a papság között volt, hanem a magyar érzelmű svábok és a német érzelmű svábok között, függetlenül attól, hogy laikusok vagy klerikusok. Nem lehet megítélni, hogy mi számít német követelésnek. Ha csak a népi német igényeket vesszük alapul, akkor kizárjuk a németiségből a magyar érzelmű svábokat, akiknek szintén megvan a sváb tudata és ezzel együtt kötődnek a magyarsághoz, és az fontos nekik. Ha ezt tennénk, nem mondanánk mást, mint hogy a Volksbund-követelések voltak a német követelések, amit pedig nem ők fogalmaztak meg, az nem az. Ilyet nyilvánvalóan nem tehetünk.

Úgy vélem, újra kell fogalmazni a koncepciót: az impériumváltás következtében a katolikus egyház elsődleges célja nem az asszimiláció volt a német kisebbséggel szemben, hanem az újrafarmálódó kapcsolati hálózatban annak a mozgástérnek a megtalálása, melyben az állami és egyházi érdekek összeegyeztethetőek. Ennek a része volt a népi német törekvések elleni fellépés, és ugyanakkor a néhol túlfűtött magyar kezdeményezések lecsendesítése.

Amint azt már fentebb megállapítottuk: a szatmári esetben nem magyar és német között voltak a konfliktusok, hanem magyar érzelmű sváb és német érzelmű sváb között. Ez testvérharc volt, és erre a helyzetre kellett az egyháznak válaszolnia. Innen nézve látjuk meg Pintér László kanonok aggodalmait is, kísérletét, hogy az egyház kínáljon reális alternatívát a nem népi német németeknek. Ez országos szinten nem történt meg, Szatmárban pedig végig ennek a kérdésnek a megoldatlanságával küzdöttek.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Arhiva Ministerului Afacerilor Externe (Román Külügyminisztérium Levéltára, AMAE) Fond 71. Germania

Esztergomi Prímási Levéltár (EPL) Serédi Jusztinián hercegprímás levelei
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL) K 149
Belügyminisztérium rezervált iratai

MNL OL K28 Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának iratai
MNL OL K 507 Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Tanügyigazgatóság iratai
Szatmári Püspöki Levéltár (továbbiakban: SzPL) Kőrlevelek, *Circulares Administraturae Apostolicae Szatmariensis*

SzPL Kaplony, Kálmánd doboz
SzPL „Sváb ügyek”
Székesfehérvári Püspöki Levéltár (SzfvPL) Egyházközségi iratok

KORABELI SAJTÓANYAG

Deutscher Volksbote
Katholisches Kirchenblatt
Magyar Kultúra
Sathmarer Deutsche Zeitung
Sathmarer Schwabenpost
Universul

EGYÉB FORRÁSOK

- Balogh Sándor – Sipos Levente (szerk.): *A magyar állam és a nemzetiségek 1848–1993*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2002.
- Borovszky Samu: *Magyarország vármegyéi és városai. Szatmár vármegye*. Budapest: Országos Monográfia Társaság, 1908.
- Gergely Jenő (szerk.): *A püspöki kar tanácskozásai. A magyar katolikus püspökök konferenciáinak jegyzőkönyvéből 1919–1944*. Budapest: Gondolat, 1984.
- Juhász Gyula – Pamlényi Ervin – Ránki György – Tilkovszky Loránt (szerk.): *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944*. Budapest: Kossuth Kiadó 1968.
- Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen. Budapest: KSH, 1996.
- Mózesy Gergely (szerk.): *Inter arma 1944–1945. Fegyverek közt. Válogatás a második világháború egyházmegyei történetének forrásaiból*. Székesfehérvár: Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, 2004.
- A Nagykárolyi Kegyestanítórendi Római Katolikus Gimnázium Évkönyve az 1941–42-es tanévről*. Nagykároly: Magyar Kegyestanítórend, 1942.
- Somorjai Ádám OSB (szerk.): *Dai Rapporti del nunzio Angelo Rotta. Angelo Rotta nuncius politikai jelentéseiből 1938–1945*. Nunciusi jelentések 3/2. Budapest: METEM, 2022.
- Somorjai Ádám OSB (szerk.): *Rapporti dei nunzii Angelo Rotta (Ungheria) e Andrea Cassulo (Romania) dopo il primo e secondo lodo di Vienna, 1939–1941 – Angelo Rotta magyarországi és Andrea Cassulo romániai nuncius jelentései az első és második bécsi döntést követően, 1939–1941*. Nunciusi jelentések 3/3. Budapest: METEM, 2023.

Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája 1850–2002*. II. kötet. Csíkszereda: Pro Print, 1999.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Adriányi Gabriel: *Kirchliches und kulturelles Leben der Ungarndeutschen in der Zwischenkriegszeit*. Heidelberg: Suevia Pannonica, 2004.
- Baumgartner Bernadette: *Kisebbség a kisebbségben. A Szatmár megyei németek a két világháború között (1918–1940)*. Kolozsvár: Kriterion, 2012.
- Brubaker, Rogers: *Nacionalizmus új keretek között*. Ford.: Erdősi Péter. Budapest: L'Harmattan Kiadó 2006.
- Bura László: Írói életút és korrajz. *Korunk*, 2003/7. 121–128.
- Egry Gábor: *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában 1918–1944 között*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2015.
- Grósz András: *A deutschungar Bleyer Jakab – különös tekintettel a katolikus egyházhoz fűződő kapcsolatára (1920–1933)*. Doktori disszertáció. Budapest: ELTE BTK, Történelemtudományi Doktori Iskola 2014.
- Ilyés Csaba: *A szatmári egyházmegye története*. In: Uő. (szerk.): *A Szatmári Egyházmegye jubileumi szemelvénye*. Szatmárnémeti: Szatmári Római Katolikus Püspökség 2006. 17–81.
- Marchut Réka: *Töréspontok. A Budapest környéki németység második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei (1920–1948)*. Budaörs – Budapest: Budaörsi Passió Egyesület – Magyar Történelmi Társulat 2014.
- Marchut Réka: A romániai magyarok és németek együttműködési törekvései a választásokon az 1920-as években. *Kisebbségkutatás*, 2018/4. 137–168.
- Marchut Réka: A magyar–román viszony és a német külügyminisztérium az 1920-as években. *Századok*, 2019/4. 769–802.
- Marchut Réka: *A magyar–román diplomáciai kapcsolatok keretei és kulcskérdései az 1920-as években*. In: Uő: *Kisebbségi kérdések a magyar–román diplomáciai kapcsolatokban (1920–1931). Dokumentumok*. Budapest–Pécs: Társadalomtudományi Kutatóközpont–Kronosz Kiadó 2022. 23–107.
- Marchut Réka – Tóth Ágnes: *A magyarországi németek II.: A modern nacionalizmus kialakulásától a rendszerváltásig (1790–1993)*. Budapest: Magyar Nemzeti Levéltár, 2022.
- Palacz, Michał Adam – Willems, Bastiaan: *Unwilling Nomads: A Four-Dimensional model of Diaspora*. In: Uő (ed.): *A Transnational History of Forced Migrants in Europe. Unwilling Nomads in the Age of the Two World Wars*. London – New York – Oxford – New Delhi – Sidney: Bloomsbery Academic 2022. 1–12.

- Salacz Gábor: A magyar katolikus egyház a szomszédos államok uralma alatt. In: *Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae III.* Aurora könyvek. München, 1975. 81–89.
- Sárándi Tamás: *Levezényelt visszacsatolás. A magyar katonai közigazgatás Észak-Erdélyben 1940.* Csíkszereda: Pro-Print, 2016.
- Spannenberger Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között 1938–1944.* Budapest: Lucidus Kiadó, 2005.
- Spannenberger, Norbert: *Die katholische Kirche in Ungarn 1918–1939. Positionierung im politischen System und „Katholische Renaissance“.* Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2006.
- Szlucska János: *Pünkösdi királyság. Az észak-erdélyi oktatásügy története 1940–1944.* Budapest: Gondolat, 2009.
- Tempfli Imre: *Sárból és napsugárból. Pakocs Károly püspöki helynök élete és kora (1892–1966).* Budapest: METEM, 2002.
- Tempfli Imre: *A Szatmári Egyházmegye története 1918 és 1923 között.* In: Zombori István (szerk.): *Trianon és az egyházak.* Szeged: METEM, 2022. 107–153.
- Tilkovszky Loránd: *Ez volt a Volksbund. A német népcsoport-politika és Magyarország 1938–1945.* Budapest: Kossuth Kiadó, 1978.
- Tilkovszky Loránt: *Nemzetiségi anyanyelvű oktatás Magyarországon a katolikus elemi népiskolákban. Századok, 1995/6.* 1251–1274.
- Tilkovszky Loránt: *Az egyházak „nemzetiségpolitikája” és a magyarországi németiség (1919–1945). Történelmi Szemle, 1997/1.* 51–67.
- Tilkovszky Loránt: *A szatmári németiség a két világháború között.* In: Gehl, Hans – Ciubotă, Viorel (szerk.): *Relații interetnice în zona de contact româno-maghiaro-ucraineană din secolul al XVIII-lea până în prezent.* Satu Mare – Tübingen: Editura Muzeului Sătmărean 1999.
- Vonház István: *Colonizarea germană în comitatul Satu Mare. A Szatmár vármegei német telepítés.* Baia Mare, 2019.